



IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059



VOL.3 № 5

2026

BOBOJON SANOIY ASARLARIDA NAFS VA UNING INSON MA'NAVIY KAMOLOTTIDAGI O'RNI HAQIDA

Sapayev G'ulomjon Baxtiyarovich
Ma'mun universiteti, dotsent (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr Xorazm ma'rifatchiligi va tarjima maktabining yirik vakili Bobojon Sanoiyning tasavvufiy qarashlari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Unda olimning diniy-irfoniy g'oyalari ijtimoiy-axloqiy nuqtai nazardan ochib berilgan hamda shoirning hurfikri atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Bobojon Sanoiy, tasavvuf, ma'naviy kamolot, tarjima maktabi, "Kanz ul-maorif", "Hadiqai azhor", komil inson, nafs, aql, axloq.

О НАФСЕ И ЕГО РОЛИ В ДУХОВНОМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОБОДЖОНА САНОИЙ

Сапаев Гуломжон Бахтиярович
Университет Маъмун, доцент (PhD)

Аннотация

В данной статье с социально-философской точки зрения проанализированы суфийские взгляды Бабоджона Саной — крупного представителя просветительства и переводческой школы Хорезма XIX века. В работе раскрыты религиозно-мистические идеи ученого с позиции социально-нравственного анализа, а также всесторонне освещено свободомыслие поэта.

Ключевые слова: Бабоджон Саной, суфизм, духовное совершенство, переводческая школа, «Канз аль-маариф», «Хадикайи азхар», совершенный человек, нафс, разум, нравственность.

ABOUT THE NAFS AND ITS ROLE IN HUMAN SPIRITUAL PERFECTION IN THE WORKS OF BOBOJON SANOI

Sapayev G'ulomjon Baxtiyarovich
Ma'mun University, Associate Professor (PhD)

Abstract

This article provides a socio-philosophical analysis of the Sufi views of Bobojon Sanoiy, a prominent representative of the Enlightenment and translation school of Khorezm in the 19th century. It examines the scholar's religious and mystical ideas from a socio-ethical perspective and offers a comprehensive interpretation of the poet's freethinking.

Keywords: Bobojon Sanoiy, Sufism, spiritual perfection, translation school, Kanz al-Ma'arif, Hadiqayi Azhar, perfect human (insan al-kamil), nafs (ego/soul), intellect, morality.

Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy hayotida tasavvuf ta'limoti muhim o'rin egallaydi. Tasavvuf g'oyalari xalq ongu shuuriga chuqur singib, milliy madaniyat, adabiyot va axloqiy qadriyatlarining shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan. Xususan, Xorazm adabiy muhitida shakllangan tasavvufiy-irfoniy an'analari o'zbek mumtoz adabiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. [1.177]

Bobojon Sanoiy (asli ismi Mullo Bobo valadi Xudoyberdibek) ana shu muhitda yetishib chiqqan yirik mutasavvuf olimlardan biri bo'lib, uning asarlarida inson ma'naviyati, nafs tarbiyasi, ma'rifat va komil inson g'oyalari markaziy o'rin egallaydi. Zero, XVIII-XIX asrlarda Xorazmda yashab ijod qilgan Sanoiyning boy ma'naviy merosi, ijtimoiy-axloqiy, falsafiy va ma'rifiy qarashlari u yashagan davrdagi jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan.

Tasavvufshunos olim N.Komilovning ta'kidlashicha, ushbu davr maktabi o'zbek tarjimachilik tarixida eng sermahsul davr bo'lib, turli tillardan 150 dan ortiq asarlar tarjima qilingan. [2.12] Bobojon Sanoiy ham Xorazm tarjima maktabi an'analari asosida shakllangan ijodkorlar qatoriga kiradi.

Feruz va Ogahiyalar boshchiligidagi ushbu tarjimachilik maktabi vakili Sanoiy "Haft kishvar", "Mehr va Moh" kabi asarlarni tarjima qilish bilan birga, "Kanz ul-maorif", "Hadiqai azhor" kabi original asarlarni ham yaratgan.

Tadqiqot vazifalari va metodologiyasi. B.Sanoiyning tasavvuf va diniy-irfoniy qarashlarini ilmiy

asosda tahlil qilish hamda uning bugungi kundagi yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashdagi ahamiyatini ko'rsatish, tadqiq qilish bugunning asosiy vazifasidir. Shu nuqtai nazardan Sanoiy asarlaridagi nafs, uning turlari va kelib chiqishi, nafsni tarbiyalash, inson ma'naviy kamolotga erishish shartlariga oid g'oyalari ijtimoiy-falsafiy jihatdan kompleks o'rganib, ilmiy jamoatchilikka tanishtirish, olimning tasavvufiy qarashlarining nazariy asoslarini o'rganib, gumanistik g'oyalari mohiyatini tushunish lozim.

Mazkur mavzuni tadqiq qilish va tahlil qilishda B.Sanoiyning "Hadiqai azhor" ("Gullar bog'i"), "Kanz ul-maorif" ("Bilimlar xazinasi"), "Mehr va Moh" kabi asarlaridan manba sifatida foydalanib, unda tarixiy-tahliliy, mantiqiylik, dialektik, sinergetik va umuminsoniylik usullardan foydalanildi.

Shu bilan birga ushbu alloma ijodini yaqindan o'rgangan N.Komilov va Sh.Shokirovalarning ilmiy ishlaridan unumli foydalanildi.

Muhokama. Bobojon Sanoiy asarlarida asosan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy va insonparvarlik mavzulari ko'tarilgan bo'lsada, diniy hamda tasavvufga oid qarashlari ham tahsinga loyiq. Ayniqsa uning tasavvufiy qarashlari islomiy falsafa va tasavvuf ta'limoti bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, u Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va G'azzoliy kabi mutafakkirlar asarlarini chuqur o'rganganligi qayd etiladi. [1.178]

Aniqroq aytganda, ushbu mutafakkirlar ta'limotiga qiziqqan holda falsafani chuqur o'rgangan. O'rganishlaridan kelib chiqib, barcha ilmlar mohiyati va foydasi inson va uning haqiqatini anglashga xizmat qilishi bilan belgilanishi lozim, degan xulosaga kelgan. Dunyoviy ilmni o'rganish ham, diniy bilimlarni o'zlashtirish ham avvalo inson o'zligini anglashga yordam beradi. Bu esa inson dunyoqarashini kengaytirib, uni ma'naviy kamolot sohibiga aylantiradi. Aksincha, ma'naviy olami buzuq kishining ilmi va amali o'zi hamda jamiyatga zarar yetkazadi.

Bu holat uning ijodida falsafiy va irfoniy qarashlarning uyg'unlashuviga sabab bo'lgan. Tasavvufdagi ma'rifat, haqiqat va ruhiy kamolot masalalari uning asarlarida markaziy o'rinni egallaydi. Masalan, "Hadiqai azhor" asari Sanoiyning eng muhim tasavvufiy-falsafiy asarlaridan biri hisoblanib, asarda inson mohiyati va uning ma'naviy kamoloti masalalari tahlil qilinadi. Bunday xulosaga dalil sifatida Sanoiyning "Hadiqai azhor" ("Gullar bog'i") asarida o'zi yozgan fikrni keltirish o'rinlidir: "Va hamma ilmlar kasbidan g'araz ma'rifatullohdir. Va ma'rifatullohning ibtidosi ma'rifati nafsdur." [3.20a]

Bu fikr tasavvufdagi asosiy tamoyil — "o'zini bilgan Robbini biladi" g'oyasi bilan uyg'unidir.

Sanoiy ta'limotida nafs masalasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra, barcha ilmlarning asosiy maqsadi insonni o'zligini anglashga olib borishdir. Mazkur asarning asosiy g'oyasi inson nafs va uning tarbiyalashga qaratilgan.

Sanoiy nafsni turlicha izohlab, shulardan biri unga "o'z" deb ta'rif beradi. Tadqiqotchi olim Sh.Shokirova aytishicha, Sanoiy nafsning yana ta'rifiga to'xtalib, "bu narsa yoki muddaoning o'zginasi, ya'ni anan o'zi, haqiqati degan ma'nodir." [4.21]

Sanoiy nafsning bir necha turlari borligini aytib o'tadi:

Kirmoyin hargiz mashomi jon aro,

Necha turluk nafs o'lur inson aro. [3.32a]

Sanoiy fikricha, nafsning nafs insoniy va nafs notiq turlari bo'lib, bu aqlni rivojlantiradi hamda nutqini go'zal qiladi. Bu esa insonni yaratilganlar ichida eng sharaflisiga aylantirib, uning maqomini yuksaklikka ko'tarishga xizmat qiladi. Agarda nafs insoniy bo'lmasa barcha ilmi va kasb-hunari hayvoniy xohish-istaklarini qondirishga sarflaydi:

Manga andog' kishigadur inkor,

Nafs uchun qilsa pesha ul g'addor. [3.54b]

Shoirning bildirishicha, tasavvuf nafaqat nafsni axloqiy tarbiyalaydi, balki hayot falsafasi bo'lib, aql yordamida oliy haqiqatni anglashga yordam beradi. YA'ni tasavvuf yordamida kishi yaxshi va yomonni anglaydi, yomon illatlardan poklaydi, yaxshilarini yanada ziynatlaydi hamda ezgulikka yetaklaydi.

Shuningdek, Sanoiy inson nafsini 4 ta guruhga ajratadi: nafs ammora, nafs lavvoma, nafs mutmainna va nafs mulhama. Nafs ammora buyruq beruvchi nafsoniy kuch bo'lib, bu faqat nafs buyrug'i bilan ish qiluvchi, shaxsiy manfaat yo'lida hamma ishga tayyor kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Bu nafs kishilarni turli balolarga giriftor qilib, o'g'rilik, zo'ravonlik, buzuqlikka va ichkilikka yetaklaydi.

Bunday nafsning asosiy belgilari kibr, hasad, takabburlik, kek saqlash, o'chakishish, janjalkashlik, g'iybat kabi salbiy xislatlardir.

Nafs lavvomaning ma'nosi doim koyib va tergap turuvchi nafsoniy kuch bo'lib, nafsni jilovlagan, aqlga bo'ysundirgan va nafs g'olib kelganda o'zini-o'zi koyib, yana nafsini mag'lub qila oladigan nafsdur. Bunday nafsga ega bo'lgan kishilar hayot uchun zarur bo'lgan nafsoniy talablarni

yaxshilik bilan me'yoridan oshirmasdan qondiradilar. Bunday insonlar o'zlarini ham, boshqalarni ham xursand qilgan holda baxtiyor yashaydilar.

Nafsi mutmainna egalarining nafsi butunlay jilovlangan bo'lib, bular nafsdan holi, hatto uni o'ylamaydigan, tinch yashaydigan kishilardir.

Nafsi mulhama ko'proq ilm, hikmat va san'at ahlida bo'lib, bu nafs kishida jozibali istaklarni, his-hayajon, ijodkorlikni uyg'otadi, go'zallik va oliy qudratni sevish kabi xislatlarni ustuvor qiladi.

Donishi nafsing saning oson emas,
Haqq'a dono bo'lmayin imkon emas.
Kimsa yo'qkim anga dono bo'lg'ay ul,
Kimki o'z aybig'a bino bo'lg'ay ul. [3.64a]

Shoirning borliqqa oid qarashlari diniy-irfoniy fikrlari bilan bog'liq. YA'ni u insonga tabiatning bir qismi sifatida qarab, uning ruhiy va axloqiy xususiyatlarini tasavvuf nuqtai nazaridan izohlaydi. Asarlarida asosiy e'tibor insonning o'zligini anglashiga qaratilgan bo'lib, bu tasavvuf ta'limotining markaziy g'oyalaridan biri hisoblanadi.

"Kanz ul-maorif" asarida inson tabiatini idrok etishda so'fiyona yondashuv ustunlik qilib, Sanoiy insonning ruhiy kamolot bosqichlarini tahlil qiladi. Muallif sufiylikdagi darveshlik yo'lini, Xudoga yaqinlashish jarayonini va ma'rifatga erishish bosqichlarini tushuntiradi. Asarda insonning ichki dunyosi, uning ma'naviy o'sishi va haqiqatni anglash jarayoni asosiy mavzulardan biri sifatida qaraladi.

Sanoiy ijodida komil inson g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Unga ko'ra:

- inson ma'naviy kamolotga erishishi lozim;
- nafsini tarbiya qilishi shart;
- ilm va ma'rifatni ezgu maqsadlarda qo'llashi kerak.

Agar inson ma'naviy jihatdan kamolotga erishmasa, uning ilmi jamiyat uchun zararli bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Sanoiy darveshlik va uning qonuniyatlarini, ya'ni Xudoga yaqinlashish, ruhni chiniqtirish, ma'rifat va haqiqatni anglash jarayonlarini axloqiy nuqtai nazardan tushuntiradi.

Shu jihatdan, Sanoiy tasavvufni nafaqat diniy, balki axloqiy-falsafiy ta'limot sifatida qaragan holda, u insonparvarlik, adolat, poklik va ma'naviy kamolot g'oyalarini ilgari surgan. Tadqiqotchi Sh.Shokirova ta'biri bilan aytganda, "Kanz ul-maorif" asarida inson tabiatini idrok etishning so'fiylik jihati ustunlik qiladi". [5.21]

Xulosa: yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, Bobojon Sanoiyning tasavvufiy qarashlari XIX asr Xorazm adabiy va ma'rifiy muhitida muhim o'rin tutadi. Uning asarlarida inson ma'naviyati, nafs tarbiyasi, ma'rifat va haqiqat, komil inson g'oyasi kabi masalalar chuqur falsafiy tahlil qilingan. Olim o'z tasavvufiy qarashlarini, ijtimoiy-axloqiy, falsafiy, ma'rifiy g'oyalari bilan uyg'un holda ifodalagan. Olim o'zining tarjima asarlari va she'rlarida inson hayotidagi barcha ezgu ishlar, baxtiyorlik davrlarini, shu bilan birga barcha ko'ngilsizlik, baxtsizlik va illatlarga inson nafs sabab bo'lishini ta'kidlaydi. Sanoiyning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, u milliy ma'naviyat va tasavvuf tadqiqotlari uchun muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shakirova Sh. Xorazm tasavvuf adabiyotida Bobojon Sanoiyning ilmiy faoliyati // FLEDU — O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2016. — № 5. — URL: FLEDU ilmiy-metodik elektron jurnali
2. Komilov N. Muhammadrizo Ogahiyning tarjimonlik mahorati: filol. fan. nomz. diss. — T., 1970.
3. Bobojon Sanoiy. Hadiqat ul-azhor va javohir ul-asror // O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondi. — Inv. № P-891-1.
4. Shokirova Sh. "Bobojon Sanoiyning tasavvufiy-irfoniy asarlari" // Sharq mash'ali. — 2015. — № 3.
5. Shakirova Sh.Yu. Bobojon Sanoiy asarlarida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari: monografiya. — Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2020.